

ŠKRATJE – MITOLOŠKA IN PRAVLJIČNA BITJA

1 Uvod

Članek predstavlja prvotno mitološka bitja (škrate) in pravljicična bitja (palčke), razlike med njimi in njihove skupne značilnosti. Čeprav palčkov in škratov zaradi nenehnega mešanja ne moremo povsem ločiti, v glavnini slovenskih književnih del (ljudskih in umetnih) vendarle predstavljajo različne lastnosti in dejavnosti. Palčki praviloma niso glavni literarni liki, imajo torej bolj pasivno vlogo, nastopajo pa predvsem v pravljicah. Škratje so velikokrat tudi glavni književni liki, najdemo pa jih v bajkah, povedkah, pravljicah in fantastičnih pripovedih. Pogosto se zgodi, da je v istem književnem delu literarni lik poimenovan kot škrat in palček.¹

1 Škratje in palčki

Na Slovenskem je pogosta sinonimna raba izrazov škrat in palček, ki ni povsem ustrezna, saj je s tem zamegljena delitev na vilinska in pravljicična bitja.² Enačenje enih in drugih bitij se kaže tudi v sodobni slovenski mladinski pravljici in fantastični pripovedi.

Predvsem se škratje in palčki ločijo po spolu, velikosti, navadah in njihovi razširjenosti po svetu. Škratje so moškega (obvezno nosijo brade) ali ženskega spola, odrasli so visoki približno petnajst centimetrov, ker jih je veliko vrst, prebivajo v različnih bivališčih. Prvotno naj bi prebivali le v Evropi: »na zahodu je meja irska atlantska obala, vzhodna meja je globoko v Sibiriji, severna meja so Norveška, Finska, Rusija, južna meja njihovega domovanja pa je potekala od juga belgijske obale prek Švice, Balkanskega polotoka, severne obale Črnega morja in Kavkaza do Sibirije. (»To je mogoče pojasniti s krajšimi dnevi in daljšo zimo v deželah severno od te črte, ker škratje ljubijo temo!« Huygen, 1998: 11). Nasprotno pa Ovsec trdi,

¹ Iz tega razloga so v članku upoštevana tudi tista književna dela, v katerih je literarni lik poimenovan palček, a se je izkazalo, da ima škratovske lastnosti, in obratno če je literarni lik poimenovan škrat, v bistvu pa gre za palčka, je bilo književno delo izločeno iz nadaljnje obravnave.

² Npr. v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* je **škrat** v pravljicah zelo majhnemu moškemu podobno bradato bitje, navadno nagajivo (SSKJ IV, 1985: 1081), **palček** pa je označen identično, le da ni nagajiv (SSKJ III, 1979: 512). Seveda so v obeh geslih omenjeni še drugi (ekspr., zool., evfem, šalj.) pomeni, ki za navedeno problematiko niso pomembni. Tudi *Slovenski pravopis* ne pripomore k razjasnitvi pomenov (SP, 2001: 1530–1531, 1073).

da »škrate poznajo vsa ljudstva in narodi, tako tudi Slovani. Nekateri raziskovalci sicer menijo, da jih vsi evropski narodi ne poznajo, vendar se s tem ni mogoče strinjati.« (Ovsec, 1991: 403) Ovscu velja pritrditi v ugotovitvi, da »je škrtov toliko vrst, da je težko ugotoviti, ali gre za bitja, ki jih poznamo kot »klasične škrate«, ki živijo v naravi s svojo, recimo mednarodno opravo, kar pomeni rdeče kape, zelene obleke (in seveda tudi druge barve in oblačilne kombinacije) ali gre za bitja, ki te naravne okvire presegajo bodisi geografsko bodisi po obliki in vsebini.« (Ovsec, 1991: 403) Pogosto so škrtatje izenačeni z gozdnimi in drugimi demoni (npr. *Slovenski etimološki slovar*, geslo škrt, 1997: 636; Ovsec, 1991: 403), krščanstvo pa je »škrata imenovalo kar hudič« (Ovsec, 1991: 404).

Palčki so »skoraj izumrla bitja moškega spola, brez brade. Veliki so do 1,20 m, pogosto manjši. Najti jih je le še sredi nepreloženih gozdov in v gorah. Kopljejo zlato in srebro v obsežnih rudnikih. Živijo v skupinah in so mojstri kovaške umetnosti. Po naravi so dobrodušni, z izjemo nekaterih samotarjev (morda izgnancev), ki utegnejo biti zelo hudobni. Če palček pade v roke človeku, se odkupi z zlatom.« (Huygen, 1998: brez strani) Pri tej navedbi moti predvsem velikost, saj so po *Slovenskem etimološkem slovarju* »palčki mala, kot palec velika bitja« (1997: 421). Palčki in škrti imajo rdeče kape, vendar so kape palčkov povešene, škrtovske pa koničaste. Opis škrtovske obleke, kot smo ga zasledili pri Ovscu, je identičen opisu oblačil pri palčkih, Huygen pa trdi (1998: 14), da so škrtatje oblečeni v modro srajco, rjavkastozelene hlače na naramnice, okrog pasu nosijo usnjen pas, na katerem je torbica z najpotrebnejšim orodjem, obuti pa so v lesene cokle ali v čevlje iz brezovega lubja ali v polstene škornje. Škratinje nosijo zelena oblačila in zelene klobuke. Tudi zaradi tako nasprotujočih virov, najbrž Ovsec navaja: »Škrtatje in palčki (težko je ločevati, kaj so eni in drugi) so podobno kot vile in druga bitja naravni duhovi.« (Ovsec, 1991: 405)

Škrtatje se na Slovenskem omenjajo v okviru vilinskih bitij in so nesporno povezani s poganskim verovanjem, od koder prehajajo v bajke in povedke. Palčki pa so, izjema so redke ljudske pravljice, v mladinsko književnost prešli iz germanških pravljič (brata Grimm). Palčki imajo v Sloveniji samo eno poimenovanje, za škrate, ki se delijo po funkciji, ki jo opravljajo, pa je poimenovanj bistveno več. Ne glede na različne vire, in predvsem različne trditve o enih in drugih bitjih, pa med njimi obstaja predvsem spolna razlika: palčki so enospolna bitja (so samo moškega spola), škrtatje pa so moškega in ženskega spola (škratinje), poročijo se kmalu po dopolnjenem stotem letu starosti ob nevestinem življenjskem drevesu, dom si zgradijo pod mogočnimi starimi drevesi, otroke imajo samo enkrat v življenju, in sicer dvojajčne dvojčke. Opozoriti velja, da v slovenski folklorni književnosti škratinje niso omenjene.

Že leta 1930 je Jakob Kelemina izdal *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva* z mitološkim uvodom, kjer je dokaj natančno označil škrate, ki jih prišteva med vilinska bitja. Kelemina je izpostavil štiri tipe slovenskih vilinskih bitij: vile, škrate, povodnega moža in hostnika. »Tudi ta bitja imajo svoj izvor v veri v dušo, ki živi svoje življenje po smrti. Toda ljudska fantazija jih je naselila po zraku, po gozdnih in hribih, po poljih in vodah. Dozdevajo se zastopniki v tišini delujočih naravnih moči; njihovi odnosi do človeka pa niso več tako tesni kakor pri duhovih.« (Kelemina 1997: 22) Tudi Kelemina loči več vrst škrtov: kapič (imenovan po kapici), malik ali malič (»odmev je škrtovo delo in se zove malik«, str. 23), škrtatje čuvarji zemeljskih zakladov, lesnik (drevesno bitje, ki ga Trdina imenuje gugljaj, ker se

guga na drevesu), škratec (ta posameznemu človeku nosi denar, v zameno »se mu človek s krvjo zapiše, mu zastavi lastno senco in pismo položi na okno«, str. 23). Kelemina ugotavlja, da imata včasih škratec in malik enako funkcijo, človek pa, ki se zapiše enemu od njiju, umre mlad. Enc (živi v človeških bivališčih) sodi v zadnjo skupino škratov, ki jih omenja Kelemina.

V knjigi *Slovenska slovstvena folklor*a Marija Stanonik, ki je besedila izbrala in uredila ter napisala spremno besedo, poudarja, da je škrtat sinonim za hudiča: »Škrat oziroma hudič v preizkušanju s človekom praviloma potegne kratko; to pomeni, da je človek še bolj premeten. Tovrstne zgodbe o škrtatih raziskovalka poimenuje »bajčne povedke« (Stanonik, 1999: 261–263), v razdelku o pravljičah pa škratje niso omenjeni.

V somraku kraljestva palčkov in škratov (Slovenske pripovedi o palčkih, škrtatih, skrivnostnih lučkah in drugih prikaznih) je knjiga slovenskega ljudskega izročila, za katero sta naredila izbor in priredbo besedil ter napisala spremno besedo Monika Kropelj in Roberto Dapit. V spremni besedi avtorja navajata različne vrste škratov: gozdni škratje (čuvajo gozdove, drevesa, divjad in gozdne zaklade), poljski škratje (pomagajo človeku pri delu, v zameno pa hočejo plačilo, npr. hrano), planinski škratje (povezani so s pastirji), gorski pritlikavci (sem sodijo predvsem rudarski škratje, poimenovani berkmandeljci ali perkmandeljni), hišni škratje (ponekod imenovani tudi šetek), vodni škratje in škratje, ki podpišejo s človekom pogodbo in jim prinašajo denar. »Škratje pa so znani tudi po tem, da človeku nagajajo in ga strašijo, bodisi v gradovih, odmaknjenih gozdnih ali gorskih votlinah. Po drugi strani pa naj bi škratje človeka naučili tudi marsikatero veščino, na primer kovaštva, obdelovanja kovin in drugih kamnov, zdravljenja, peke kruha in še marsičesa drugega.« (Kropelj, Dapit, 2002: 6) Kropelj in Dapit opozarjata tudi na slovenske ljudske pravljičice, v katerih nastopajo palčki, ki so »bližnji sorodniki škrtata; od slednjega se ločijo predvsem po prijaznejšem značaju in po tem, da radi pomagajo ljudem pri delu, še posebej pri šivanju oblek, čevljev in pri iskanju in obdelovanju dragih kamnov in kovin.« (Kropelj, Dapit, 2002: 6) Na Slovenskem so kot književne osebe najbolj znani palčki iz pravljičice *Sneguljčica in sedem palčkov* (pravljica je pri nas znana predvsem iz pravljič bratov Grimm, uvrščena pa je tudi v antologije slovenskega ljudskega slovstva pod naslovom *Marjetica*), poznanih je tudi več variant pravljičice *Palček* (npr. v knjigah *V somraku kraljestva palčkov in škratov*, *Brezglavjeki*), vendar je ta književni lik »realna« oseba, zelo majhen deček, zato ta pravljičica ne sodi v okvir razprave.

2 Škratje v slovenski ljudski književnosti

V slovenskem ljudskem slovstvu ima škrtat kot literarni lik dolgo tradicijo. V pravljičah nastopa škrtat precej redko (tudi če ima škrtatovske lastnosti, je ponavadi poimenovan kot palček), v povedkah pa je njegova razširjenost zelo razvejana.

Zelo pogosto nastopa rudarski škrtat, katerega glavna lastnost je, da pomaga rudarjem v zameno za plačilo, najpogosteje malico. Če se rudarji zamerijo rudarskemu škrtatu, jim le-ta škoduje (umrejo, rudnik presahne ipd.). V povedkah je tudi pogosto opozorilo, da se morajo rudarji lepo vesti, saj škratje »ne trpijo kletve, žvižga in razposajenega vedenja« (*Slovenska dežela v pripovedki in podobi*, 1991: 134). Posamezna povedka je umeščena v konkreten rudnik (v isti knjigi npr. Gorski škrtat v Rudnem pod Dražgošami, Bergmandelj v Peci, Berkmandelj v Idriji), škratje pa

imajo nadnaravno moč, saj lahko v kratkem času obdelajo toliko rude kot človek v nekaj tednih, ali pa znajo čarati, saj. npr. škrat poštenemu rudarju »vso bakrenino čudežno spremeni v zlatnino« (prav tam, 132). V knjigi *V somraku kraljestva palčkov in škratov* sta omenjena še idrijski perkomandelj in škuberl (str. 34; motiv pijanega rudarskega škrate se pojavlja zelo pogosto). Tudi skurbl je rudarski škrat, ki rudarju pod Peco pokaže vse rudno bogastvo, ne pokaže pa mu dohodov do rude (npr. Kunaver, 1999: 38).

Zanimive so povedke o škratu lesniku (prav tam, 127–129), ki so znane še iz Valvasorjevih časov. Očitno je bil enako hudoben kot lesnik tudi vodni škrat, ki ima rdečo kapo in čaka v vodi: »Nekar ponoči ven hodit, ker te bo škratljikec potegnju u vodo.« (Okamneli mož, 1997: 145), некоč pa so vodnega škrate celo ujeli v mrežo ribiči v Kolpi (prav tam, 149). Govoril je človeški jezik in ker je bil zelo glasen (najbrž pa so se ga tudi bali), so ga vrgli nazaj v reko.

Da so škratje vseh vrst pogosto počeli škratovščine, pričajo že naslovi nekaterih povedk (prav tam, npr. *Škratel nagajal vozniku*, *Škratelj nagajal ženskam*, *Škratel metal kamenje*, *Škratljikec jima je nagajal*, *Škratelj nagajal predicam*). Včasih so nagajali ljudem šele po tistem, ko so se jim le-ti zamerili, vendar je v takih primerih navadno zmagal človek nad škratom, ker je bil pametnejši (npr. povedka *Sam* v različnih variantah; zapisana tudi v: Kunaver, 1999: 40).

Pogodba med človekom in škratom je pogosta tema ljudskih povedk. V večini primerov zmaga človek (npr. *Škrat v kozarcu*, *Vražji graben* in *Škratkovica*, *Škratovo plačilo*, vse v: *V somraku kraljestva palčkov in škratov*), včasih pa zmaga škrat, kar ima za človeka pogubne (pogosto smrtne) posledice (npr. *Škratov gozd*, *Škrat čuva denar*, *Blagonič*, prav tam).

Posebno funkcijo imajo tudi gorski škratje v povedkah o kralju Matjažu, saj živijo z njim v votlini pod Peco in mu razčesavajo brado.

Vsekakor sodijo med škrate tudi ajdovčki, ki jih je pripovedovalka Silva sicer imenovala palčki, saj so »menda bili ti ajdovčki zelo dobri do kmeta. Ko so ti majhni človečki še živeli zgoraj v gozdu, orači na njivah niso potrebovali gonjačev in voznik ne biča. Ajdovčki so zlezli konju ali volu v vpregi za uho in vodili žival tako, kakor je bilo kmetu prav. Morda da so ajdovčki kdaj vaščanom tudi ponagajali, a hudega niso storili. Nikoli pa nisem slišala, kdaj in zakaj so zapustili svoje domovanje in odšli iz naših krajev.« (Slovenske legende, 1983: 18–19). Motiv pomoči človeku v njegovem domovanju ali bližnji okolici je povezan s škrtati, saj živijo palčki odmaknjeno od ljudi, visoko v gorah, kjer kopljejo rudo.

Ljudske povedke nam prikazujejo življenje škratov, njihove navade, pogosti so tudi opisi njihove zunanosti, ki se vsaj približno skladajo z opisi palčkov v drugih državah. Skoraj vsem povedkam pa je skupna ugotovitev, da »danes«, to je v času zapisa, škratov človek ne more več videti. V knjigi *Slovenske bajke in pripovedke*³ omenja Dušica Kunaver pet vrst škratov: »Škrati so bili mali možici s sivo brado. Živel so v gozdovih, na gorah in v gorah. Ljudem so včasih pomagali, včasih pa so jim bili nevarni. Hišni škrati so bili ljudem v stalno nadlego. Včasih so ponoči razbijali po stenah, ropotali, plašili živino in ljudi. Lesni škrati – lesniki so živeli v drevju. Marsikdaj so nagajali mimoidočim. Škrati – pretepači so izzivali k pretepu,

³ Dušica Kunaver je zbrala bajke in povedke ter jih izdala pod naslovom *Slovenske bajke in pripovedke*. Knjiga ima devet razdelkov (Velikani, Zmaji, Povodni možje, Kaznovana krutost graščakov, Vile, žalik žene, žalke, žarkžene, Škrati, Turki, Zakladi, Kmetova iznajdljivost), na začetku vsakega razdelka pa so osnovni podatki o naslovnih književnih likih.

predvsem pijance. Škrati bahači so zapeljevali človeka, da bi tekmoval z njimi. Nekemu škrtu je nekoč uspelo, da je pripravil čevljarja, da je tekmoval z njim. Kosala sta se, kdo bo prvi naredil čevlje. Gorski škrti so živeli po gorah. Po večerih so se včasih oglašali z žvižgi.« (Kunaver, 1999: 37)

3 Škratje v sodobni slovenski mladinski književnosti

V sodobni slovenski mladinski pravljici in fantastični pripovedi lahko zasledimo predvsem odmik od mita, saj »zveza pravljič z mitom še zdaleč ni neposredna: pravljič marsikaj mitičnega ohranjajo, vendar je poleg stičnih točk tudi mnogo razlik. /.../ Pri prehodu mita v pravljico se vsebina desakralizira, vera v resničnost povedanega se izgubi /.../« (Goljevšček, 1991: 103). Zanimiv je **mit**, v katerem se pojavljajo škrtatje kot glavni književni liki, najdemo pa ga v knjigi Alenke Goljevšček *Med bogovi in demoni* (1988). Naslov mita je *Škrati*, vsebinska podlaga pa je najbrž *Velika knjiga o škrtatih* Wila Huygena (1998), torej ne gre zgolj za slovenske škrate, temveč so prikazani škrtatje na splošno.

Sodobne **pravljice**, v katerih so glavni literarni liki škrtatje, uvršča Marjana Kobe⁴ med različice »z glavnim literarnim likom, ki je znan iz ljudskega pravljničnega izročila (čarovnica, vila, škrtat, zmaj, idr.)« (Kobe, 2000: 6). V pričujoči razpravi pa nismo iskali vzorca zgolj v pravljničnem izročilu, temveč (predvsem) v mitih in povedkah. Pokazalo se je, da v sodobnih slovenskih pravljičah in fantastičnih pripovedih nastopata dve skupini škrtatov: takšni, ki so močno povezani z mitološko tradicijo, zasledimo jih v mitih in bajčnih povedkah, ter takšni, ki so ohranili zgolj ime, njihova funkcija v sodobnih književnih delih pa se s tradicijo ne sklada. Nekateri književni liki, ki so sicer poimenovani palčki, pa se vežejo na škrtatovske mitološke značilnosti, zato smo jih kljub drugačnemu poimenovanju uvrstili med obravnavana književna dela.

Saša Bogataj Ambrožič Je napisala knjigo *Podposteljni škrtat*. K deklici Niki se je pod posteljo preselil Podposteljni škrtat. Niki je razložil, kako je takšna vrsta škrtatov sploh nastala: »Ko sem bil še majhen, čisto majhen škrtat in še nisem videl veliko sveta, ne poznal toliko skrivnosti, sem živel v vasi ob gozdu. To pa ni bil navaden gozd, saj je namesto dreves rasla velikanska praprot. Škrtači smo se hodili igrat pod praprotne veje in zobat borovnice. Pošteno smo se zabavali: gugalni smo se na vejah, se skrivali pod mahom in igrali vse mogoče igre, a kaj, ko je ta zabava tako hitro minila.« (Bogataj Ambrožič, 1999: str. ni označena) Zvečer in ponoči pa so se vsi škrtatje bali teme, zato jih je najstarejši škrtat v vasi poslal v praprotni gozd k sovi Modrouhi po nasvet. Sova je dala škrtatom čudežne žlice, ki so vedno polne sladke zmesi poguma in spanca, škrtatje pa so ji morali obljubiti, da se bodo, ko bodo zrasli, preselili pod postelje otrok, da jim bodo pripovedovali pravljice in jim dajali žlice s spancem in pogumom, otrok tako ne bo več strah zaspali. Podposteljni škrtat živi pri vsakem otroku, le da jih nekateri otroci nikoli ne vidijo. Nika je svojega škrtata videla in od takrat je mirno spala, saj se prav nič več ni bala teme.

Gutenbergov škrtat je pravljica Andreja Dvoršaka, v kateri se srečamo s tiskarskim škrtatom. Tiskarski škrtat seveda ni tradicijski (saj že izum tiska ne sega v čas nastanka mitov), ima pa predvsem eno škrtatovsko lastnost – nagajivost. Škrtat

⁴ Marjana Kobe je objavila študijo z naslovom *Sodobna pravljica* v reviji *Otrok in knjiga* št. 47, 48, 49, 50.

Tiskarček je nagajal že Gutembergu, pozneje je srečal še škartinjo Napako. Imela sta veliko otrok, ki sta jih poslala v različne knjige, časopise, računalnike. Najbolj nagajiva sta bila Jahbulon in Zmešnjava, ki sta se nastanila v Poročevalcu.

Knjiga *Težave z orehovo torto* Gorana Gluvića ob glavni temi, praznovanju Lukovega desetega rojstnega dne, prikazuje dva škrate (avtor ju imenuje palčka), ki imata diametralno nasprotni funkciji. Dobri, Rdečerumenomodric, straži orehe za torto, Črnobelic pa jih skuša ukrasti. Luka in Anja se ob Rdečerumenomodricovi pripovedi seznani, zakaj je Črnobelic tako zloben: »Pred mnogimi in mnogimi milijoni let smo palčki v vesolju živeli srečno. Zbujali smo se opoldne, odhajali v službo in se vračali, da bi šli spat opolnoči. V službi smo oddajali vse te čudovite barve, ki jih vidiš, ko se ozreš okoli sebe. Oddali pa smo jih toliko, da so obstale še za čas, ko smo spali. Nekega dne pa se eden od nas ni hotel zbuditi in oditi v službo. Spal je ves službeni čas, s tem pa je zgubil barve. Postal je črn in bel in klicali smo ga Črnobelic. Zbujal se je opolnoči in se spuščal v hiše in stanovanja, kjer je kradel torte ali pa orehe – te je imel najrajši –, ki so jih matere pripravile svojim otrokom za rojstni dan. Tega mu nismo smeli dovoliti, zato smo se dogovorili, da bo vsako noč in dopoldne eden od nas pazil nanj in mu preprečeval, da počne grdobije.« (Gluvić, 2000: 14) Luka, Anja in Rdečerumenomodric premagajo Črnobelica in torta je rešena. Barvni palček se ob svojem odhodu spremeni v mavrico.

Gozdni škratek Jokej je glasbena pravljica, objavljena v zbirki Lenčke Kupper in Janeza Bitenca *Skrivnostna bela krpica*. Jokej je tradicijski gozdni škratek, saj je opisan kot mali gospod v zelenih hlačicah, z rdečo kapico na glavi. Dolga siva brada mu sega prav do trebuščka. /.../ Bosonog je stopical po mehkem mahu. Male roke je imel prekrizane na hrbtu.« (Kupper, 1985: 17–18) Tako je Jokej opravljal svoj vsakdanji obhod po gozdu, srečeval je različne živali (ptico sinico, veverico, kresnice, žabico, miško), vsaka od živali pa mu je zapela pesmico.

Svetlana Makarovič je napisala dve knjigi o gozdnem škratu *Škratek Kuzma dobi nagrado* in *Kuzma in mravlje*. »Škratek Kuzma je bil ves rjavkasto zelenkaste barve, tako da se je komajda ločil od gozdnih tal, in to mu je bilo prav, ker je bil samotarske narave in ga je spravilo v slabo voljo, če so ga gozdni znanci kar naprej ogovarjali z »o, Kuzma!« in »kam pa kam, Kuzma!« in »kako je kaj, Kuzma!« – on sam pa na takšne vzklike ni vedel, kaj bi odgovoril.« (Makarovič, 1980: 84) Kuzma živi v gozdu, enkrat mesečno pa ima sestanek z drugimi škrti (tiskarskim, radijskim, kuhinjskim, zidarskim in frizerskim), na katerem določijo zmagovalca, ki je naredil najboljšo škratovščino meseca. Ker so vsi dobri, zmagovalca izžrebajo, da ne bi bil kateri od njih užaljen. Septembra zmaga Kuzma, vendar mu živali ukradejo nagrado, šopek jagod, ki vedno znova zrastejo, saj je sraka raztrobila skrivnost škratovega hvaljenja po vsem gozdu. Makarovičeva omenja, da so imeli škrate zabavo, na kateri so bile »nekateri škrate prav čedne, oblečene v krilca iz travnatih bilk in mišjih kožuščkov, palčice pa so bile oblečene še lepše, v pisane cunjice z belimi predpasnički iz slakovih cvetov.« (Makarovič, 1980: 88) Kuzma je torej tradicijski gozdni škratek, drugi škrate, škartinje in palčice pa ne ustrezajo mitološki tradiciji.

V drugi knjigi, *Kuzma in mravlje*, Kuzma spet nagaja, zato ga mravlje popikajo. Od takrat Kuzma ne hodi več mimo tistega mravljišča, pa tudi vsa druga bitja pusti pri miru.

Morda je tudi pek MIŠMAŠ škratek, saj ga avtorica predstavi takole: »Mišmaš je bil majhen možiček z dolgimi črnimi brki, ki so bili videti kot dva mišja repka, in imel je bleščeče se črne oči, podobne mišjim. Bil je tako majhne postave in tako

navihano je gledal, da so mnogi vaščani trdili o njem, da je škrat – in čisto mogoče je to tudi zares bil.« (Makarovič, 1980: 37) Makarovičeva niti na koncu ne razkrije pekove identitete, omeni pa, da je bila nekoč v pekarni z napisom Pekarna Mišmaš, v kateri je imel pek »dolge črne brke in črne škratovske oči« (Makarovič, 1980: 45). Peka kruha je tipična škratovska lastnost, saj je iz mitoloških povedk razvidno, da so ljudi naučili peči kruh škratje.

Škrat Spančkolin je pravljica Nataše Mrvar, v kateri majhen deček s pesmico priključuje škrate, ki potem vsako noč pride k dečku in skupaj se potopita v sanje. Čez nekaj časa, ko deček že zraste, se Spančkolin poslovila od njega, ker ga čakajo drugi (majhni) otroci. Dečku je zelo hudo, vendar kmalu spozna: »Poslovila sta se kot najboljša prijatelja. Naslednjo noč je deček spoznal, da mu odslej ne bo več težko zaspati. Končno je imel svoje sanje in pravljice in misel na dragega Spančkolina ga je vedno znova zazibala v sen.« (Mrvar, 1995: str. ni označena)

Marko Simčič je napisal pravljico **Štirje letni škratje**, v kateri nastopajo kot glavni literarni liki Pomladin, Poletin, Jesenček in Zimček. Dedek Časosled skrbi zanje v Kraški jami, kjer spijo tri letne čase, ko niso v službi. Ker so nagajivi, se včasih zbudijo v nepravi letni čas, zato je npr. pozimi toplo ali pa poleti piha severni veter. Škratje komaj čakajo, da lahko drug drugemu nagajajo. Škratje živijo sami, nimajo družin, njihov zunanji opis ne ustreza tradicijskim škratom in tudi njihova dejavnost ni takšna. Edina ohranjena škratovska lastnost je nagajivost.

Škrat s prevelikimi ušesi Bine Štampe Žmavc je slikanica, ki jo je avtorica izdala skupaj z otroki iz Centra za usposabljanje invalidnih otrok »Janka Premrla Vojka« Vipava. Škrat Veleuhec ima poleg velikih ušes tudi težave s hrbtenico, zato se vozi s škratociklom. Zaradi prevelikih ušes lahko sliši več kot drugi škratje in nekoč zasliši jok, ki ga pripelje do velike hiše, v kateri živijo otroci (Linda, Sanja, Ana, Janko, Danijel, Marko in drugi otroci). Škrat Veleuhec jih je začel obiskovati. Otroke je pocrkjal (poškratljal), na dimnik velike hiše je privezal sonce balon, na drevo v parku je naselil ljubko škratjo veverico Škratico, po sobah in po parku so se sprehajali trije beli škratji zajčki in vso veliko hišo je zavil v šal. »Ko je bil šal končan, ga je škrat Veleuhec ovil okrog in še enkrat okrog velike hiše, kjer so med tednom bivali Linda in drugi otroci, da je toplo in mehko ovijal stene vse do vrat in oken in se je velika hiša počutila varno in prijazno kot dom, zato so se v njem tako počutili tudi otroci...« (Štampe Žmavc, 2002: 16)

Vladimir Verdnik je napisal pravljico o škratu Tintinu z naslovom **Poslednji škrat**. »Tintin je bil poseben škrat, velik kot palec, pogumen, iznajdljiv in bister. (Verdnik, 1997: 3) Vendar mu je bilo dolgčas, ker je živel sam. Ni imel ne očeta, ne mame, ne bratov in sester, ne drugih prijateljev škratov. Nekega dne se je počutil še prav posebej osamljenega, zato se je odpravil k pametnemu pajku Muhelaču, naj mu le-ta razloži, zakaj je tako osamljen. Pajek mu zapoje (pajki ne govorijo, temveč pojejo) pesmico:

*»Poslušaj, Tintin, poslušaj me škrat!
Odkar si prišel ves drobcen na svet,
preteklo je že natanko sto let!*

*Rodil si se v srcih dobrih ljudi,
ki še vedo zgodbe iz prastarih dni.*

Če zgodbo o škratih kdorkoli otrokom pove,

rodi se nov škrat, ki v pravljico gre.

*Tam sme živeti natanko sto let,
v zgodbe in srca prijazna ujet.*

*Zdaj pa že dolgo ni zgodb iz teh dni,
zato, škrat Tintin, poslednji si ti.»* (Verdnik, 1997: 21)

Takrat je Tintin razumel svojo osamljenost in sanjal je, da si ljudje pripovedujejo o škratih in ni več sam, temveč živi v prijetni in ljubeči družini.

Omeniti velja še štiri slovenske mladinske **fantastične pripovedi**, v katerih so literarni liki škratje, čeprav imata dve v naslovu omenjene palčke, pa tudi v drugih dveh se bajeslovna bitja imenujejo palčki, vendar ti književni liki ustrezajo škratovski tradiciji.

Delo Polonce Kovač *Palčki na Smovskem Griču* govori o Lunini živalci, ki pride z Lune na Zemljo, natančneje na Smovski Grič, in tu zaživi med palči in škрати. Palčki ne ustrezajo tradiciji, saj se poročajo in imajo otroke, po lastnostih spominjajo na škrate. Trije škratje, ki so posebej omenjeni, Repuncelj (posestnik volče češnje, ki ga požre kanja), Džugašvili (poveljnik miši v mlinu, na koncu se z njim igrajo otroci Volkuljice Marjetke) in Hrulež (ki nahruli palčke, da so premalo pozorni do Lunine živalce) imajo tradicijsko škratovske lastnosti.

Marjana Moškrič je avtorica fantastične pripovedi *Potovanje v nekoč*. V njej avtorica prepleta realni svet, katerega predstavnik je deček Juš z igračkami (Krtkom, Robotkom in Pujskom) in fantastični svet, v katerem živijo nadnaravna bitja. Enainšestdeset bitij iz fantastičnega sveta je pozitivnih: »15 vilincev, 9 vil, 21 palčkov, 9 velikanov, 3 zmaji, 1 povodni mož, 1 povodna žena, 2 čarovnika« (Moškrič, 2001: 84). Negativna bitja, poveljuje jim hudobna Tarantula Ogabula, živijo v Močvari. Ogabula se želi polastiti vseh treh čudežnih prstanov, ki obstajajo v fantastičnem svetu, vendar ji Juš s svojimi igračkami, le-te v fantastičnem svetu oživijo, to prepreči. Palček Borg, prvi med fantastičnimi bitji, naveže stik z Jušem: »Takle čaj sem pil prvič pred kakšnimi 1110 leti. Prav tu na tem mestu. Takrat so bili še tisti krasni, zlati časi. Zdaj pa ne več. Ostala sta samo še strah in žalost, in če bo šlo tako naprej, bo kmalu vsega konec.« (Moškrič, 2001: 19) Juš in njegovi prijatelji premagajo Ogabulo in ko je vse prav, se zbudi Juš v realnem svetu, v travi pod slivo, ob njem pa ležijo igračke, krtek, robotek in pujsek.

Palčki so! Za vse tiste, ki še hodijo s plišastimi medvedki spat je delo Jožeta Snoja, v katerem se srečamo s tipičnim gozdnim škratom, ki ga avtor poimenuje Palček stanovalček. Oblečen je v zelene hlače, nosi rdečo čepico, kadi pipo in pravi: »Tisoč petsto let sem že star, tristo petnajst jeseni sem že vdovec, vsi otroci so se mi že zdavnaj pomogli in poženili naokrog po dolini, sam in zaraščen sem ostal na tem Stonu kot obešenčev žebelj v deblu, česa podobnega pa še nisem doživel.« (Snoj, 1989: 24) Zaradi hudega mraza se gozdni škrat naseli v Zarikinem vikendu pod Mozirsko planino. Z miško preživita prijetno zimo, na pomlad pa ga spozna tudi Zarikin oče, to je pisatelj, zato trdi: »Palčki so!«

Zlata Vokač je napisala fantastično pripoved *Vesele zgodbe o vampirjih*, v kateri se prepletata svet ljudi, ki ga predstavlja predvsem deklica Pika, in svet duhovinov, kamor sodijo vampirja, čarovnici, velikan, povodni mož, vile, škratje in druga bajčna bitja. Škrata (palčka) Spanček in Sanjček sta sicer stranska književna lika, vendar

prav onadva seznanita Piko (prepletanje fantastičnega in realnega sveta) o dogodkih iz sveta duhovinov, ki se godijo v Puščavi.

Seveda se škratje pojavljajo tudi v drugih književnih delih, vendar nas je v članku zanimalo predvsem njihovo poimenovanje in njihova funkcija. Pravlјice in fantastične pripovedi v sodobno književnost vnašajo sodobne škrate, ki zaradi družbenega napredka opravljajo drugačne funkcije, kot so jim bile dodeljene v mitu in ljudski bajni povedki. Bolj so zabavni in neobremenjeni z zavestjo obstajanja, kar je tudi glavni razlikovalni element med mitom in sodobno umetno pravljico. Mit je bolj pesimističen od pravljice, v mitih je »konec skoraj vedno tragičen, medtem ko je v pravljicah zmeraj srečen.« (Bettelheim, 1999: 52) Mitični junaki imajo praviloma heroične značilnosti in si zaradi svojega junaštva pridobijo nesmrtnost, pravljlični liki pa ne, saj »glavni junak pravljice srečno živi do konca svojih dni med nami, na Zemlji.« (Bettelheim, 1999: 55) Iz navedenih književnih del vidimo, da so škratje (tudi če so poimenovani kot palčki) predvsem pripravljeni pomagati tistim, ki vanje verjamejo, torej otrokom. Iz heroičnih dejanj, ki so jih opravljali v mitu, se »prilagodi« otroškemu naslovniku in njegovim potrebam: preganjajo nočne strahove, otrokom pripovedujejo pravljice in pazijo na njihove rojstnodnevne torte. V mitih in pravljicah »se pojavljajo iste tipične osebe in situacije ter isti nadnaravni dogodki, vendar so predstavljeni na bistveno različen način. Če povemo preprosto, mit skuša vzbuditi naslednji občutek: ti dogodki so popolnoma brez primere; ne bi se mogli pripetiti niti komu drugemu niti kje drugje; so veličastni, zbuјajo grozo in se nikakor ne bi mogli zgoditi navadnim smrtnikom, kakršna sva jaz in ti. Ti občutki ne izvirajo toliko iz dejstva, da so dogodki nadnaravni, ampak bolj iz načina, kako so opisani. V primerjavi s tem so dogodki v pravljicah, čeprav so pogosto nenavadni in povsem neverjetni, vedno prikazani kot običajni, kot nekaj, kar bi se lahko pripetilo tebi ali meni ali najbližjemu sosеду, če ne drugače, pa vsaj na prehodu v gozdu.« (Bettelheim, 1999: 52) Ravno zato pa so Kuzma, Podposteljni škrat, Jokej, Rdečerumenomodric, Črnobelic, Tiskarček, Spančkolin, Tintin, Veleuhec in drugi škratje predvsem pravljlični liki, ki bolj ali manj ustrezajo zgolj tradiciji škratov kot mitoloških bitij. Najbolj tradicijsko ohranjeni sta njihova zunanјost in nagajivost.

Viri:

Babica pripoveduje (izbrala Kristina Brenk). Ljubljana: MK, 1996 (Zbirka Deteljica).

Bogataj Ambrožič, Saša: *Podposteljni škrat*. Ljubljana: DZS, 1999.

Brezglavjeki: zgodbe iz Prekmurja (zapisal Dušan Rešek). Ljubljana: Kmečki glas, 1995 (Zbirka Glasovi; 9).

Gluivič, Goran: *Težave z orehovo torto*. Velenje: Pozoj, 2000.

Dvoršak, Andrej: *Gutembergov škrat*. Radovljica: El Condor, 1999.

Kovač, Polonca: *Palčki na Smovskem Griču*. Ljubljana: Mladika, 1996 (Zbirka Trepetlika).

Kupper, Lenčka: *Gozdni škrat Jokej*. V: *Skrivnostna bela krpica*. Celovec: Mohorjeva založba, 1985.

Makarovič, Svetlana: *Kuzma in mravlje*. V: *Mačja preja*, Ljubljana: Založba mladika, 1992.

Makarovič, Svetlana: *Pekarna Mišmaš*. V: *Pravljice iz mačje preje*. Ljubljana: Borec, 1980.

Makarovič, Svetlana: *Škrat Kuzma dobi nagrado*. V: *Pravljice iz mačje preje*. Ljubljana: Borec, 1980.

Moškrič, Marjana: *Potovanje v nekoč*. Ljubljana: Karantanija, 2001.

Mrvar, Nataša: *Škrat Spančkolin*. Ljubljana: Karantanija, 1995 (Zbirka Škratki).

Okameneli mož in druge zgodbe iz Zgornje Kolpske doline (zapisal Jože Primc). Ljubljana: Kmečki glas, 1997 (Zbirka Glasovi).

Simčič, Marko: *Štirje letni škratje*. Šenčur: Atelje T, 2000.

Slovenska dežela v pripovedki in podobi (izbrala Dušica Kunaver). Ljubljana: MK, 1991.

Slovenske legende (Uredil Rado Radešček). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983.

Slovenske ljudske pripovedi (ur. Kristina Brenk, spremna beseda Milko Matičetov). Ljubljana: MK, 1985.

Slovenske narodne pravljice (izbral Alojz Bolhar). Ljubljana: MK, 1989 (Zbirka Zlata ptica).

Snoj Jože: *Palčki so! Za vse tiste, ki še hodijo s plišastimi medvedki spat*. Ljubljana: MK, 1989 (Knjižnica Sinjega galeba; 273).

Štampe Žmavc, Bina: *Škrat s prevelikimi ušesi*. Ljubljana: Rokus, 2002.

Verdnik, Vladimir: *Poslednji škrat*. Velenje: Pozoj, 1997 (Zbirka Pravljice pokrajine).

Vokač, Zlata: *Vesele zgodbe o vampirjih*. Maribor: Aristej, 1995.

Literatura:

Bettelheim, Bruno: *Rabe čudežnega. O pomenu pravljic*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1999.

Cotterell, Arthur: *Miti in legende*. Ljubljana: MK, 1998.

Goljevšček, Alenka: *Pravljice, kaj ste?* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.

Huygen, Wil: *Velika knjiga o škratih*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1998.

Kelemina, Jakob: *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom*. Bilje: Studio Ro, Založništvo Humar, 1997.

Kleine Lexikon der Dämonen und Elementargeister. München: C. H. Beck, 1995.

Kobe, Marjana: *Sodobna pravljica. V: Otrok in knjiga* 50, Maribor, 2000: 6–15.

Kropej, Monika: *Pravljica in stvarnost*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1995 (Zbirka ZRC; 5).

Lozica, Ivan: *Poganska baština*. Zagreb: Golden marketing, 2002.

Ovsec, Damjan J.: *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus, 1991 (Zbirka Sopotja).

Ovsec, Damjan J.: *Vraževerje sveta*. Ljubljana: Kmečki glas, 2001.